

מרדכי שלו כמבקר ספרות

[דברים שכתב אבידב ליפסקר
בקובץ 'מעשה סיפור', כרך ג',
אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ד]

מרדכי שלו בעת קבלת פרס ע"ש יצחק עקביהו באוניברסיטת בר-אילן

בקובץ השלישי של **מעשה סיפור** הבאתי את הסדרה המלאה של מאמריו של מרדכי שלו על קפקא. סדרה זו שנדפסה פרקים-פרקים בעיתונות היומית מבטאת בשלמותה השקפה מיוחדת על הטלאולוגיה המטפיסטית של הסיפורת היהודית, וסברנו כי בהדפסתה המחודשת היא תורמת מובן חשוב לקובץ 'מעשה סיפור' המוקדש לחקר הסיפור היהודי. בכינוס זה ביקשה המערכת להביע הערכה מיוחדת למקומו הייחודי של שלו בחקר הספרות העברית בכלל ובחקר הפרוזה היהודית בפרט, ומן הטעם הזה אנו מביאים בסיום 'פרקי-קפקא' ביוגרפיה ספרותית מפורטת על עבודותיו, אשר עד-כה לא זכו לתיעוד מסוכם כראוי להן.

כתיבתו של החוקר והמבקר מרדכי שלו היא דוגמה מופתית לעבודה של מעצב תרבות לוחם, מבקר ספרות המבקש לעצב טעם ולא רק לשפוט אותו. שלו, יליד ירושלים (חשוון, תרפ"ז, 17.10.1926) בוגר הגימנסיה העברית בירושלים, גילה כבר מנעוריו נטייה מובהקת של איש עיון, חוקר ומבקר השואף לביטויין של עמדות עקרוניות, הנוגעות בשאלות של ביטוי תרבותי בכלל וספרותי בפרט.

דברי ספרות ראשונים אלה משלו נדפסו בהיותו בן תשע עשרה: מסתו הראשונה "הערות לפסיכולוגיה של האמנות" נדפסה ב **גליונות** של יצחק למדן (אייר תש"ו), בו נדפסה גם מסתו "ביקורת-פיוטי". כבר בהיותו בן עשרים ואחת (1946) ניסח גילוי דעת ראשון על שירת אלתרמן (שתעסיקו שנים רבות), ואשר אותו הדפיס בעיתון הקיר **מעש** (נובמבר 1947) של ארגון המחתרת לח"י.

הקשר העמוק שבין המחויבות לאידיאולוגיה הציונית במובנה הרחב, המגויסות הפוליטית במובנה המצפוני (כמו למשל בהשתתפות עם נתן ילין-מור בעריכת שידורי לח"י ובכתיבתם) לעיסוק בספרות העברית, כדרך שהסתמנה כבר בשנים מוקדמות אלה הן בכתיבה והן בעשייה היום-יומית מאפיין הן את כתיבתו של שָׁלוֹ והן את עבודתו החינוכית לכל אורכו.

החל משנות החמישים המוקדמות של המאה שעברה שמר שלו על עצמאות מוחלטת ואי-תלות מלאה כלפי שמאלים וימניים, דתיים וחילונים, מודרניסטים ושמרנים, ומאז פרישתו מ **סולם** לפני יותר מחמישים שנה אינו משתייך לשום גוף, תנועה או מפלגה - עמדה עקרונית הניכרת היטב בכל כתביו ולאורך דרכו החינוכית והביקורתית.

במשך שבע השנים הראשונות לעבודתו כמחנך וכמורה שבהן לימד את מקצועות הספרות, התנ"ך וההיסטוריה ב'בית-הספר התיכון לחקלאות ב'בית-יָרֵחַ' גמלה אצלו עמדה מיוחדת ומגובשת כלפי המורשת של הספרות העברית הקדומה ומקומה בהבנת התופעות החשובות שבספרות העברית המודרנית. בתוך העשייה החינוכית הגיע מרדכי שָׁלוֹ לידי השתלמות עצמית מרשימה בהיקפה ובעמקותה במקצועות היהדות והטבע, ומעבר לכך לְהַפְרוֹת מקוריות ומפתיעות לזמנו, שנראו לו כמסקנות הכרחיות מהשתלמות הזו.

במאמר מהפכני הנושא את השם "סילוף פני הספרות העברית" שנדפס בכתב העת **סולם**, (כרך ב', גיליון א', אייר תש"י), שממנו פרש זמן קצר לאחר מכן, ניתנה בצורה המרוכזת והבהירה ביותר, ועם זאת מהפכנית ומתריסה מאין כמוה באותן שנים, השקפה חדשה על הוראת הספרות העברית וההיסטוריה שלה באקדמיה הישראלית ובבתי הספר העבריים. במסה פרוגרמטית עקרונית זו, שעתידה לסמן את דרכו בחקר הספרות העברית שנים רבות אחר-כך, יצא הכותב כנגד ההשקפה ההיסטוריוגרפית הרווחת בחוגי האקדמיה, הרואה בתנועת ההשכלה שורש ראשי לצמיחת הספרות העברית החדשה. כנגד השקפה זו, שהתמקדה סביב הוויכוח הידוע על מעמד הבכורה של מנדלסון או רמח"ל, העמיד שָׁלוֹ תביעה לְשִׁדּוּד

מערכות היסטוריוסופי, שיעמיד את הספרות העברית החדשה על שורשיה הקדומים: המדרש, האגדה, השירה שבתור הזהב בספרד וְהַקְבָּלָה. טענתו כי "המספרים העבריים היחידים כמעט בדורנו שיכולים להיחשב כגדולים במובן האירופי, עגנון והזו, שניהם יונקים דווקא מאותם מקורות מדרשיים הלא אירופאיים, ומבחינה ספרותית כמעט שאין להם שרשים באירופיזציה ובהשכלה" (ע' 25). טענה זו באה להבחין בין ההשכלה כמניע היסטורי אחד, אף כי מרכזי, בכלל המניעים ששינו את מפת התרבות היהודית לבין ההישג האסתטי והפואטי, ובמיוחד הערך התרבותי של תנועה זו בספרות העברית החדשה. להשכלה, כמו גם לציונות, הוקנה ערך של מרכיב בודד - ולא דווקא המרכזי ביותר - בתוך המכלול של התרבות היהודית. ובלשונו: "אין בציונות אלא מה שיש בהשכלה. הציונות איננה, כפי שמקובל לפעמים לחשוב, הגשמה של תפיסת-העולם היהודית ההיסטורית שעוברת כחוט השני החל מסיפורי בריאת-העולם של ספר בראשית, ועד ליצירות המאוחרות של ספרות המדרש והחסידות. הציונות היא הגשמתה של ההשכלה, ובמובן ידוע מהווה ניגוד חמור וסטייה מדהימה מן התפיסה היהודית המקורית" (ע' 25). המסקנה המעשית הנובעת ממאמר מהפכני זה, היא כמובן, שיש ללמד באוניברסיטאות חלקים מספרות המדרש, המוסר, הקבלה והחסידות כחלק אורגני של לימודי הספרות העברית ובמסגרתם – לא רק כדיציפלינות עצמאיות – דרישה שנתממשה לאחר מכן בהצלחה רבה בכמה אוניברסיטאות בארץ.

בדברים אלה שנדפסו כבר בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים היה מרדכי שָׁלֹו בבחינת קול מבשר ראשון למה שעתיד להתבטא מאוחר יותר במחשבתו הביקורתית של פרופ' ברוך קורצווייל. הבחנה זו, שהשלכותיה חורגות בהרבה מעבר להבחנות ספרותיות, ושיש לה חשיבות רבה בהבנת תופעות מרכזיות בתרבות העברית בישראל, בתרבות הפוליטית ובתרבות החברתית הישראלית, נעשתה ליסוד מרכזי במסותיו הבאות, שאותן הדפיס בעיקר בכתב העת **סלם** כמו: "בכח פְּרִיִּשָּׁה רעיונית" (**סלם**, א, גליון ז, חשון תשז; גליון יא, תשי"י), "שבירת כלים" (**סלם**, ג, גליון יב, אדר-ניסן תשי"ב), "מַעֲבָר להומאניזם" (**סלם**, גליון יא, שבט, תשי"ב). במסות אלה מצטיירת אישיות ביקורתית סוערת בחקרנות-שואלת ובהצגה מפתיעה וחדשנית של הנחות שהוטמעו בתודעה הציבורית כשיגרה של עמדה בלתי מרועננת. יחד עם זאת מצטיינות המסות הללו בישרות ובהסתכלות חדה הנעדרת כל נטייה של פולמוסיות לשמה. במיוחד ראויה לציון המסה "מעבר

להומניזם" שהוקדשה ליום העשור למותו של אברהם שטרן-יאיר. במסה זו, הראויה להידון שוב ושוב במחלקות להיסטוריה יהודית ובמחלקות לספרות עברית, הציג שָׁלוֹ את עמדתו המיוחדת כלפי מקומו של ההומניזם ביחס לערכי היהדות. אין כמדומה מסה מוקדמת יותר בהגות העברית בישראל שפנתה באופן גלוי ומתריס כל-כך כלפי שאלת מקומה של התפיסה ההומניסטית ביחסה אל ערכיו הקדומים של היהודי המאמין. בעניין זה הקדים מרדכי שָׁלוֹ הוגים חשובים בני זמנו כברוך קורצווייל וכישעיהו ליבוביץ, שעם ספרו יהדות, **עם יהודי ומדינת ישראל** (שוקן, תשל"ו) קיים מאוחר יותר בשנות השבעים פולמוס ארוך בן ארבע פרקים בעתון **הארץ**. מסתו הסיכומית של שָׁלוֹ בסוגיות אלה "הבשורה על-פי ליבוביץ" שנדפסה ברבעון **סימן קריאה** היא מן החשובות בתקופתה לשאלת העיון בצמדי המושגים גלות-מול-גאולה ויהדות-מול-הומניזם. בכל המסות הללו עסק שלו במהות העקרונית של המדרש, מדרש ההלכה ומדרש האגדה, שהוא הפרוש השכלי והפרוש הרגשי למה שהיה פעם התגלות חיה - כדרך יחידה להמשכת הקיום הנובע מתוך ההתגלות הזו. ההבחנה בין היסודות הנפשיים והרגשיים של ספרות זו לבין ההכרחיות של צרכים הומניסטיים כשלבים אימננטיים בתולדות היהדות נעשתה להבחנה עקרונית ביחס לחטיבות תרבותיות מרכזיות בתולדות התרבות היהודית, כמו הקְּבֵלָה - לא רק כתעודה ספרותית אלא כתנועה תרבותית.

התבוננות בפרקי התרבות היהודית הקדומה הביאה את שָׁלוֹ לעיונים בעלי רמה מדעית גבוהה בתלמוד ששולבו במסותיו אולם מיעוטם מצא לו גם מקום מיוחד כעיון נפרד כמו המאמר "פגישה על הירדן" (**דבר**, משא, ראש השנה ושבת שובה תשמ"ז) העוסק במפגש שבין ריש לקיש ורבא בר בר חנא כמסופר במסכת יומא ט:ב. מסה זו מצאה את מקומה בשל חשיבותה ורמתה בספרו של מנחם כהנא **בחבלי מסורת ותמורה** (כיוונים, תש"ן).

מפעל עיוני רחב יריעה זה, המתפרש על פני שנות דור ומפתיע בחידושו ובעקרוניותו, עד ימינו אם נראה את המשכו במסה שנדפסה זה מכבר בכתב העת עיונים בתקומת ישראל, "מאבק וסינתזה בין פוסט-ציונות יהודית לבין פוסט-יהדות ציונית ביצירת אלתרמן", הוא מפעל מחקרי שנתלוותה לו עבודה חינוכית ארוכת שנים. בתקופה שבה לימד מרדכי שָׁלוֹ ב'מכללת בית ברל' וב'סמינר הקיבוצים' קנה לו ידיעות מקצועיות בידיעת הארץ, בגיאוגרפיה כללית ולאחר מכן גם במתמטיקה ובמדעי הטבע: בכימיה ובפיזיקה. תכונה זו של דיוק הביטוי, חומרת המדע והאחריות כלפי חובת

ההוכחה ניכרת בכל דבר שבחר לטפל בו הן בביקורת והן במחקר, והיא עתידה לעצב את גישתו העקרונית כלפי ההוראה הבין-תחומית, שעליה שקד בשני מוסדות חינוך גבוהים שבכל אחד מהם לימד כעשרים שנה: 'מכון קרן לחינוך הומניסטי יהודי' מיסודו של ארגון כי"ח (כל ישראל חברים) ו'בית הספר לעובדי הוראה בכירים בירושלים' של משרד החינוך והתרבות ויד יצחק בן-צבי.

כל אותן שנים לא פסק שָׁלוּ מלעסוק בשאלות מרכזיות האחוזות בקונפליקטים יסודיים של התרבות היהודית והישראלית. בולטות במיוחד שלוש מסותיו על היסוד היהודי ביצירותיו של פרנץ קפקא שנדפסו פרקים פרקים במהלך שנת תשל"ח במוסף התרבות של עיתון **הארץ**: "מעשה התאבדות הוא לא ללכת לבית-הכנסת", "קפקא ברגמן וסדר פסח", "ובשער הפתוח אינך חפץ לבוא" ופרק נוסף שמובא בקובץ זה של 'מעשה סיפור' לראשונה. במסות אלה המציעות הסתכלות חדשה ומקורית ביסוד היהודי שביצירת הסופר הזה הציג שָׁלוּ גישה מיוחדת של ניתוח טכסטואלי של קטעי פרוזה בעלי ייחוד לירי כמו "לפני שער החוק", קטעים מיומני קפקא ומן הוידויים הכלולים במכתביו.

ההתחשבות בגורם היהודי בתרבות האירופית הכללית נמצאת במחקר זה של שָׁלוּ כמו במחקריו האחרים משכנעת במיוחד, ונעדרת כל יסוד של קרתנות תרבותית, המבקשת למצוא מתוך צרות-מבט את היסוד הלוקאלי באוניברסאלי. להיפך - עיוניו של שָׁלוּ מצביעים תמיד על היסוד היהודי כעל יסוד מטריד ומודחק, מוסווה אך מרכזי בכינונה של היצירה הספרותית. ראוי במיוחד לציון הוא המחקר המקיף על מחזהו של סמיואל בקט **מחכים לגודו** "גונבים את הבשורה" (**אלפיים** 1, סיון תשמ"ט). מחקר זה הוא מסמך מטריד במיוחד על מקורה ושורשיה הנברוטיים של האנטישמיות המטפיסית כפי שהיא מתגלה בידי חוקר-אמן בעיון באחד ממחזות המופת של המודרניזם במאה העשרים. לו נדפסה מסה זו לבדה, שהיקפה כמאה עמודים, בשפה אירופית, היה קונה לו מחברה שם ומעמד של בכורה בקהילייה הבינלאומית של חוקרי ספרות משווה.

ביקורת הספרות כפי שהיא נעשית בידי מרדכי שלו תופשת את עצמה כשופטת לא מתוך העמדת הטעם האמנותי הסובייקטיבי כעקרון מכריע, אלא מתוך עיון במידת ההיענות של היצירה לעקרון הפְּבִּידָה שלה עצמה. משום שלא נסחפה אחר טעמים אופנתיים יכולה הייתה ביקורת זו להשמיע עמדות לא-נוחות כלפי יצירות שנטלו לעצמן מעמד קנוני כבר סמוך

להדפסתן, כמו למשל סיפורו של ס' יזהר "חירבת חיזעה" (סלם, א, גליון ו, תשרי תש"י). עמדתו הביקורתית השוללת כלפי יצירה זו וכלפי ספרות המלחמה של מדינת ישראל בעמדה עקרונית מבודדת, דרשה אומץ לב רעיוני וציבורי, והיא עמדה המזכירה שוב לא במעט את זו של ברוך קורצווייל כלפי **ימי צקלוג**. בספרו בין החזון לבין האבסורדי (שוקן, תשכ"ו) הפנה ב' קורצווייל את קוראיו לראשוניותה של ההסתכלות הזו בסיפורת העברית הצעירה: "... לפני כמה שנים בדק המבקר הצעיר, רב הכישרונות ש.מרדכי את דרך הסיפור הישראלי בשורה של מאמרים שנתפרסמו ב'סולם'. בחריפות רבה גילה את הדלות האידיאית שהיא מסימניה המובהקים של ספרות זו. בלי להזדהות עם כל מסקנותיו ומתוך גישה עקרונית אחרת, עלי לציין ש'מרדכי עמד אז היטב על המבוכה הרבה ועל הריקנות האופיינית לספרות הצעירה ..." (עמ' 372). העמידה האמיצה כנגד מעצבי הקנון הספרותי מתוך הסתכלות נטולת הטיה פוליטית מאפיינת גם את הביקורת שהפנה כנגד "חרוזי נתן אלתרמן על ארץ הנגב" (סלם, א, גליון ז, חשון תש"י). דווקא כאן גילה המבקר כי השיפוט האסתטי והפואטי מחייבים ביקורת שוללת גם במקום שבו, כביכול, נענית היצירה לצו האידיאולוגי הציוני, שהוא בוודאי יקר לליבו.

גולת הכותרת של מפעלו המחקרי והביקורתי של מרדכי שָׁלוֹ היא חיבורו הגדול "מי מפחד משמחת עניים?". חיבור זה נדפס בשני פרקים בכתב העת **אלפיים** 5; 6 (ניסן, תשנ"ב; תשנ"ג), ובו נפרשת מסכת ביקורתית מפורטת, ייחודית בהיקפה ומרשימה בעמקותה, באחת מן היצירות המוקשות והמרתקות של המשורר נתן אלתרמן. בשני פרקי מסה אלה פיענח שָׁלוֹ את תבנית העומק המונחת בבסיס היצירה הזו - 'תבנית השיבה המנצחת', וחשף את משמעותה מעבר לַגְלוּיִיָּה המוטיביים הַמְסֻכָּיִים, כתבנית המחפה על הכאב שבנטישת המורשת הקדומה, העתידה לשוב ולנצח את זונחיה בכח נקמתה הקדמון. בעצם חישופה של תבנית זו נתעזרה התבנית המקובלת השחוקה, כאילו שירת אלתרמן מדובבת בכל חלקיה רק את היסוד הסימבוליסטי אוניברסלי של העולם החויתי והרגשי שבמציאות המודרנית. בתוך כך נתבררה במסה מפורטת זו עֲקֻרֻנִיּוֹת מעמדו של היסוד המורשתי לא רק בתודעה היהודית המודרנית אלא גם בתודעה האירופית, כפי שמשתקף הדבר ביצירה מקבילה לה בספרות העולם **ארץ הישימון** של ט"ס אליוט. משעה שתואר מעמדה האוניברסאלי של התבנית הזו, נעשה גם היסוד הספציפי היהודי שלה בשירת אלתרמן ליסוד בעל תוקף ביקורתי משכנע במיוחד. כמו

במחקר על **מתכים לגודו** מטפלת המסה באופן משולב בשאלות ראשוניות של המודרנה התרבותית במידה שווה של עיון ביצירה הישראלית וביצירה האירופית בלא התבטלות בפני השנייה ובלא התגבחות קרתנית כלפי הראשונה. הכוח המפרה של התרבות הקדומה, השירה המקראית, הנבואה והחוק המקראי, המדרש והקבלה וכוח זה הוא יסוד פנימי המניע את התודעה השירית המודרנית העברית כמו המיתוס המערבי והלגנדה הנוצרית בתודעה המודרנית האירופית. בלא קריאת העומק הטקסטואלי של הדורות כולם לא יכולה להתבהר המשמעות המיוחדת של המהפכה המודרנית שאינה מתייחסת רק אל השכבה הקרובה לה אלא פונה אל המעמקים האמודאיים הרוחשים בעומק הדורות. בתוך יצירה זו של אלתרמן מצא שָׁלוֹ סימוכין לרעיונות שהשמיע כבר בראשית שנות החמישים על הציונות, כעל פתרון לשעה, כעל "שמחת עניים", המוציאה לפועל במידה רבה של צמצום רדוקטיבי את תוכניות הישועה הגדולות של המורשת הקלאסית הקדומה. במסות ביקורת אלה נחשף בעט שנון של מבקר חריף-שכל ועתיר-רגש הקונפליקט הטרגי של מלחמת הציונות ביהדות. גם אלה שלא יקבלו את פירושו זה ליצירת אלתרמן אינם יכולים שלא לחוש בהתכוונות העצומה לא רק לרדת אל חקרה של יצירת מופת זו של מי שנחשב בעיני רבים נביא-המודרניזם החילוני בישראל, אלא גם ברצון לגעת בקרקעית התודעה הציבורית רווית הקונפליקטים של ישראל של המאה העשרים. כל אלה ניכרו במפעלו הכולל של מרדכי שָׁלוֹ, עוד טרם כונסו שתי המסות הללו לכלל מסכת ביקורתית גדולה, מורחבת ומבוארת על **שמחת עניים**, בת מאה ושבעים עמודים, שנוספו לה דברי הערות ופירושים מאת העורכים עלי אלון ויריב בן אהרון (הקיבוץ המאוחד ומחברת **שדמות** 14, המדרשה באורנים, תשס"א). הוצאתה המחודשת של מסה זו במתכונת מורחבת ומבוארת מעמידה אותה בשורה אחת עם החיבורים המרכזיים ביותר על השירה העברית בדורות האחרונים, ומחדדת בכוח הופעתה את הצורך הדחוף לכנס את כל כתבי החוקר-המבקר מרדכי שָׁלוֹ שיבליטו את דרכו המיוחדת, ואת עדכנותו לימינו אלה, כינוס של מי שעליו נאמר על ידי יונתן רטוש כי "...אי אפשר להכחיש כי מועטים עד מאוד הם אצלנו המבקרים שהגיעו לרמה כזאת בגישתם לביקורת..." (ספרות יהודית בלשון עברית, הדר 1982, עמ' 60). מילוי של צורך זה נדחה למרבה הצער על ידי מרדכי שלו עצמו אף כי יוזמות בכיוון זה מצידם של חוקרים חשובים כגרשם שלום ודן מירון, ונציגים של הוצאות ספרים חשובות ננקטו בכיוון זה פעמים רבות. עם פטירתו נעשה צורך זה לדחוף שבעתיים.

מרדכי שלו ז"ל ורעייתו רבקה (ריקי) ז"ל בעת קבלת פרס עקביהו באוני' בר-אילן